

The Social Imamate of the Prophet Muhammad (PBUH) in the Qur'an: Evidence, Its Relationship with Finality of Prophethood, and Its Continuity in Imami Thought

Mostafa AhmadiFar¹, Saeed Maghsoudi², Seyyed Abdolhamid Mousavi³, Mohammad Ghasem⁴

1. Assistant Professor, Department of Qur'anic Sciences and Hadith, Al-Mustafa International University, Mashhad, Iran. Email: 0945367430@miu.ac.ir

2. *Corresponding Author*, Level 4 Student of Islamic Theology, Ayatollah Khoei Seminary, Khorasan Seminary, Mashhad, Iran. Email: saeedmaghsoud313@gmail.com

3. Graduate of Level 4 Islamic Theology, Ayatollah Khoei Seminary, Khorasan Seminary, Mashhad, Iran. Email: ab.mousavi1345@gmail.com

4. M.A., Department of Qur'anic Sciences and Hadith, Al-Mustafa International University, Qom, Iran. Email: arisim27322732@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received
09 April 2025
Received in revised form
05 June 2025
Accepted
15 June 2025
Available online
22 June 2026

Keywords:

social imamate,
priority (awla),
guardianship
(wilayah),
arbitration
(hukmiyyah),
finality of
prophethood
(khatamiyyah),
Imami thought

ABSTRACT

In the Holy Qur'an, the Prophet Muhammad's (PBUH) Imamate, beyond prophethood and messengership, encompasses social, sovereign, and judicial functions—termed here "social Imamate." The central research question examines these functions' relationship with the finality of prophethood and their potential continuation in Imāmī thought. Employing a descriptive-analytical, comparative exegetical approach examining key Sunni and Shi'i commentaries (al-Mizān, al-Tibyān, Majma' al-Bayān, Mafāhīḥ al-Ghayb, al-Kashshāf, Rūḥ al-Ma'ānī, and Tafsīr Ibn Kathīr), this study focuses on verses concerning priority (awlā), guardianship (wilāyah), arbitration (hukmiyyah), finality (khātamiyyah), those in authority (ulū al-amr), and succession (istikhlāf). Findings indicate that verses on priority (Q. 33:6), guardianship (Q. 5:55), and arbitration (Q. 4:65, 105; Q. 33:36; Q. 24:48–51) establish three prophetic functions: absolute sovereignty, executive guardianship, and judicial authority. The finality verse (Q. 33:40) merely ends the prophetic line without contradicting continuing sovereign and judicial functions, while verses on authority (Q. 4:59) and succession (Q. 24:55) emphasize continuing divine leadership after the Prophet. Sunni traditions such as "‘Alī is the guardian of every believer after me" and the Hadith of Ghadr conceptually align with continuing guardianship and leadership for ‘Alī (AS), despite certain isnād debates. The study's novelty lies in four domains: conceptual (defining social Imamate via three components), methodological (a triangular, systemic-holistic model), exegetical (linking verses on social Imamate, finality, ulū al-amr, and istikhlāf to demonstrate leadership continuity), and narrative-critical (evaluating Sunni transmission chains to uncover intra-school evidence for Imamate's continuity). Results demonstrate that the Prophet's social Imamate is Qur'anicallly provable, finality does not impede its continuation, and an intertextual approach to both traditions advances ecumenical dialogue.

Cite this article: Ahmadi Far, M., Maghsoudi, S., Mousavi, S. A., & Ghasem, M. (2026). The Social Imamate of the Prophet Muhammad (PBUH) in the Qur'an: Evidence, Its Relationship with Finality of Prophethood, and Its Continuity in Imami Thought. *Theology Journal*, 13(1), 317-340. <https://doi.org/10.22034/pke.2026.23687.2084>

© Author (s) retain the copyright. Publisher: Al-Mustafa International University.
DOI: 10.22034/pke.2026.23687.2084

1. Introduction

In Islamic thought, particularly within the intellectual framework of the Imāmiyya (Twelver Shī'a), the concept of Imamate (Imāmah) occupies a central and foundational position. This station, which is presented in the Qur'an independently of prophethood (nubuwwah) and messengership (risālah) — as seen in Q. 2:124 — encompasses not only religious leadership and esoteric guidance but also social, sovereign, and judicial functions. The Prophet Muhammad (peace be upon him), as the Seal of the Prophets, was not only charged with delivering revelation and teaching the Book and wisdom, but also, through the establishment of a government in Medina, assumed the governance of the Islamic community and the adjudication of disputes. These dimensions of the prophetic sīrah, reflected in numerous verses, indicate a station higher than prophethood and messengership — a station which this study refers to as "social Imamate" (Imāmah-yi ijtimā'ī).

2. Methodology

The present research is organized using a descriptive-analytical method and library-based data collection. Its primary approach is a comparative exegesis — limited to a sample of commentaries from both major Islamic traditions (al-Mīzān, al-Tibyān, Majma' al-Bayān, Mafātīḥ al-Ghayb, al-Kashshāf, Rūḥ al-Ma'ānī, and Tafsīr Ibn Kathīr) — focusing on the verses concerning priority (awlā), guardianship/wilāyah, arbitration/hukmiyyah, finality of prophethood (khātamiyyah), those in authority (ulū al-amr), and succession/vicegerency (istikhlāf).

3. Literature Review and Research Background

The novelty of this research can be identified in four areas:

- **Conceptual innovation:** In defining "social Imamate" as a composite concept consisting of three components — sovereignty (hākimiyyah), guardianship (wilāyah), and judiciary (qaḍā') — and distinguishing it from similar concepts such as "religious government" and "guardianship of the jurist" (wilāyat al-faqīh);
- **Methodological innovation:** In designing a "triangular model" for the simultaneous analysis of verses, and a "systemic-holistic analysis" approach. Unlike previous comparative exegetical studies that have examined verses independently and non-systemically, this article, for the first time, analyzes three categories of verses together as the sides of a single triangle;
- **Exegetical innovation:** In establishing a "logical bridge" between the verses on social Imamate, finality (khātamiyyah), those in authority (ulū al-amr), and succession (istikhlāf), and in uncovering the Qur'an's systemic structure regarding the continuity of leadership — a

connection that has not previously been made between these four categories of verses within a coherent chain of argumentation;

- **Narrative-critical innovation:** In the chain-of-transmission (isnād) evaluation of Sunni traditions based on their own sources (Tahdhīb al-Tahdhīb, al-Jarḥ wa al-Ta'dīl, al-Thiqāt), and in the separation of "chain" from "text" (matn) to establish conceptual validity — an approach missing in similar studies, which have either ignored Sunni traditions or merely cited them without systematic chain evaluation.

4. Findings

The findings of this research can be categorized into several axes:

First, regarding Qur'anic evidence, the verse of priority (awlā) (Q. 33:6) indicates the Prophet's absolute right to sovereignty, such that commentators from both major traditions unanimously emphasize the absoluteness of the Prophet's priority in all religious and worldly affairs, and consider it the basis for the obligation of absolute obedience to him. The verse of wilāyah (Q. 5:55), introduced with the restrictive particle innamā (indeed/only), and in which the word walī is interpreted as "guardian" and "one in charge of affairs," signifies the second component of social Imamate — namely, executive guardianship and legislative authority.

Second, concerning the relationship between finality (khātamiyyah) and the continuation of the functions of Imamate, the verse of finality (Q. 33:40) merely conveys the end of the line of prophets and contains no indication of the termination of the station of Imamate, guardianship, judiciary, or sovereignty. 'Allāmah Ṭabāṭabā'ī in al-Mīzān, by carefully examining the word al-nabiyyīn (the prophets), which appears with the definite article for generic reference, demonstrates that finality pertains exclusively to the cessation of revelation reception and the legislation of a new law (sharī'ah), and that the continuation of Imamate does not imply the advent of a new prophet.

Third, regarding the necessity of the continuity of leadership, the verses on those in authority (ulū al-amr) (Q. 4:59) and succession (istikhlāf) (Q. 24:55) clearly emphasize the necessity of the continuation of divine leadership after the Prophet. The verse of ulū al-amr makes obedience to those in authority obligatory alongside obedience to God and the Messenger, and its unrestricted formulation demonstrates that this obligation is not limited to the Prophet's era. Fakhr al-Rāzī in Mafātīḥ al-Ghayb, through a clear argument, establishes the necessity of the infallibility (ʿiṣmah) of ulū al-amr, and under the verse: "If you disagree over something, refer it to God and the Messenger" (Q. 4:59), he shows that the sole authority for determining the referent of ulū al-amr is God and the Prophet, not the people.

Fourth, in response to the doubt concerning the separation of the prophetic function of proclamation from that of governance (as proposed by 'Alī 'Abd al-Rāziq), this research, using the triangular framework of social Imamate, offers

a structured critique at three levels — "explicit text" (naṣṣ ṣarīḥ), "practical conduct" (sīrah-yi 'amalī), and "necessity of continuity" — and demonstrates that this theory conflicts not merely with one or two verses, but with the entire systemic structure of the Qur'an concerning politics and government.

5. Conclusion

The results of the research demonstrate that the social Imamate of the Prophet (PBUH) is provable from the Qur'an, that the finality of prophethood does not pose an obstacle to its continuation, and that an intertextual approach to the traditions of both major Islamic schools can open new horizons in ecumenical dialogue.

Furthermore, by drawing a precise distinction between infallible Imamate and other forms of political sovereignty, this research emphasizes that the concept of social Imamate, within the framework of Imāmī thought, can never legitimize non-divine, tyrannical, or purely popular-election-based governments. This is because the concept rests upon three essential pillars — divine appointment (naṣb-yi ilāhī), infallibility ('iṣmah), and divinely-bestowed knowledge ('ilm-yi ladunī) — which distinguish it from other forms of governance. As the Qur'an explicitly states in the verse of trial (ibtila') (Q. 2:124): "My covenant does not reach the wrongdoers" (lā yanālu 'ahdī al-ẓālimīn) — a negation of any legitimacy for unjust rulers.

Declarations

Authors' Contributions: Data Collection: Mostafa Ahmadi Far, Saeed Maghsoudi, Abdolhamid Mousavi, Mohammad Ghasem.

Data Availability Statement: Not applicable.

Acknowledgments: The authors have no acknowledgments to express to any individual or institution.

Ethical Considerations: The authors have observed all ethical principles in conducting and publishing this scientific research, and this has been confirmed by all of them.

Funding: This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Conflict of Interest: According to the authors' declaration, this article has no conflict of interest.

Generative AI and AI-Assisted Technologies Statement: The authors have not used artificial intelligence at any stage of writing this article.

امامت اجتماعی پیامبر اکرم (ص) در قرآن: شواهد، نسبت با خاتمیت و استمرار در اندیشه امامیه

مصطفی احمدی فر^۱، سعید مقصودی^۲، سید عبدالحمید موسوی^۳، محمد قاسم^۴

۱. استادیار گروه علوم قرآن و حدیث، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. رایانامه: 0945367430@miu.ac.ir
۲. نویسنده مسئول، طلبة سطح چهار کلام اسلامی، مدرسه علمیه آیتالله خویی، حوزه علمیه خراسان، مشهد، ایران. رایانامه: saeedmaghsoud313@gmail.com
۳. دانش آموخته سطح چهار کلام اسلامی، مدرسه علمیه آیتالله خویی، حوزه علمیه خراسان، مشهد، ایران. رایانامه: ab.mousavi1345@gmail.com
۴. کارشناسی ارشد، گروه علوم قرآن و حدیث، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. رایانامه: arisim27322732@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	امامت پیامبر اکرم (ص) در قرآن کریم افزون بر نبوت و رسالت، شؤون اجتماعی، حاکمیتی و قضایی دارد که در این پژوهش از آن با عنوان «امامت اجتماعی» یاد می‌شود. پرسش اصلی پژوهش این است که نسبت این شؤون با خاتمیت نبوت چیست و آیا در اندیشه امامیه امکان استمرار دارد؟ نوشتار حاضر با روش توصیفی-تحلیلی و رویکرد تفسیر تطبیقی در ذیل آیات اولویت، ولایت، حکمیت، خاتمیت، اولی الامر و استخلاف سامان یافته است. نوآوری مقاله در طراحی الگوی سه‌ضلعی و تحلیل منظومه‌وار آیات است. یافته‌ها نشان می‌دهد که آیات اولویت (احزاب: ۶)، ولایت (مائده: ۵۵) و حکمیت (نساء: ۶۵، ۱۰۵؛ احزاب: ۳۶؛ نور: ۴۸-۵۱) بر سه شأن حاکمیت مطلق، سرپرستی و قضاوت برای پیامبر (ص) دلالت دارند. آیه خاتمیت (احزاب: ۴۰) صرفاً پایان سلسله پیامبران را می‌رساند و با استمرار شؤون حاکمیتی و قضایی منافاتی ندارد؛ آیات اولی الامر (نساء: ۵۹) و استخلاف (نور: ۵۵) بر ضرورت تداوم رهبری الهی پس از پیامبر تأکید می‌کنند. روایات اهل سنت مانند حدیث غدیر و «علی ولی کل مؤمن بعدی» با تداوم ولایت و امارت برای علی (ع) هم‌سوئی نشان می‌دهند.

کلیدواژه‌ها:

امامت اجتماعی،
اولویت،
ولایت،
حکمیت،
خاتمیت،
اندیشه امامیه

استناد: احمدی فر، مصطفی؛ مقصودی، سعید؛ موسوی، سید عبدالحمید؛ قاسم، محمد. (۱۴۰۵). امامت اجتماعی پیامبر اکرم (ص) در قرآن: شواهد، نسبت با خاتمیت و استمرار در اندیشه امامیه. پژوهشنامه کلام، ۱۱(۱)، ۳۴-۳۱۷.
<https://doi.org/10.22034/pke.2026.23687.2084>

مقدمه

بیان مسئله

امامت در اندیشه اسلامی، به‌ویژه در منظومه امامیه، جایگاهی محوری دارد. این مقام که در قرآن کریم به صورت مستقل از نبوت و رسالت مطرح شده است (بقره: ۱۲۴)، افزون بر پیشوایی دینی و هدایت باطنی، شؤون اجتماعی، حاکمیتی و قضایی را نیز دربر می‌گیرد. پیامبر اکرم (ص) به‌عنوان خاتم انبیا، نه‌تنها وظیفه ابلاغ وحی و تعلیم کتاب و حکمت را بر عهده داشت، بلکه با تأسیس حکومت در مدینه، زمامداری جامعه اسلامی و قضاوت در اختلافات را نیز عهده‌دار بود. این ابعاد از سیره نبوی که در آیات متعددی بازتاب یافته است، از مقامی فراتر از نبوت و رسالت حکایت دارد که در این پژوهش از آن با عنوان «امامت اجتماعی» یاد می‌شود.

«امامت اجتماعی» در این پژوهش اصطلاحی است برای مجموعه شؤون حاکمیتی، سرپرستی و قضایی پیامبر (ص) که تفصیل و تعریف دقیق آن در بخش مبانی نظری آمده است. این شؤون در قرآن برای پیامبر (ص) اثبات شده و امکان استمرار آن در اندیشه امامیه بررسی می‌گردد.

پرسش بنیادین آن است که آیا این شؤون حاکمیتی، ولایی و قضایی پیامبر (ص) - که در قرآن به اثبات می‌رسد - با اصل خاتمیت نبوت پایان می‌پذیرد، یا اینکه تداوم آن‌ها در قالب ساختاری دیگر (امامت در اندیشه امامیه) با خاتمیت ناسازگار نیست؟ به عبارت روشن‌تر، آیا خاتمیت به معنای پایان یافتن همه شؤون نبوی است یا صرفاً به معنای ختم نبوت و عدم ظهور پیامبری جدید است، درحالی‌که شؤون امامت اجتماعی می‌تواند در مسیری دیگر استمرار یابد؟

این مسئله از دو جهت اهمیت دارد: نخست، اندیشه امامیه با تکیه بر آیات و روایات، بر استمرار امامت در اهلیت (ع) به‌عنوان مکمل نبوت تأکید دارد. دوم، برخی روشنفکران سده اخیر با تفکیک شأن تبلیغی از حاکمیتی، نقش دین در سیاست را نفی کرده‌اند. هر دو دیدگاه نیازمند واکاوی شواهد قرآنی و روایی‌اند؛ ازاین‌رو بررسی شواهد امامت اجتماعی پیامبر (ص) و نسبت آن با خاتمیت و تداوم در اندیشه امامیه ضروری است.

پیشینه پژوهش

موضوع امامت اجتماعی پیامبر اکرم (ص) و شؤون حاکمیتی آن، در منابع تفسیری، کلامی و سیاسی فریقین بازتاب گسترده‌ای داشته است. این پیشینه را در سه سطح می‌توان دسته‌بندی کرد:

الف) منابع تفسیری کلاسیک

در میان مفسران امامیه، علامه طباطبایی در المیزان با تفکیک مقام نبوت، رسالت و امامت، بر استقلال مقام امامت و هدایت باطنی آن تأکید کرده است. وی در ذیل آیه ۱۲۴ بقره، نظریه «امامت به معنای هدایت تکوینی» را مطرح می‌سازد و در تفسیر آیه ۶ احزاب، از اولویت مطلق پیامبر بر مؤمنین به‌عنوان مبنایی برای ولایت تشریعی و حاکمیت ایشان یاد می‌کند. همچنین شیخ طوسی در التبیان و طبرسی در مجمع‌البیان، با ارائه دو معنا برای امامت (پیروی در افعال و اقوال / تدبیر امور و اجرای حدود)، به امکان تفکیک شأن امامت از نبوت اشاره کرده‌اند.

در میان مفسران اهل سنت، فخر رازی در مفتاح الغیب، با وجود آنکه امامت در آیه ۱۲۴ بقره را به معنای نبوت می‌داند، در تفسیر آیه ۶ احزاب و آیه ۵۵ مائده، اولویت مطلق و ولایت پیامبر را پذیرفته و در آیه ۵۹ نساء، به لزوم عصمت اولی الامر استدلال کرده است. زمخشری در الکشاف با تأکید بر اطلاق اولویت پیامبر در همه امور دین و دنیا، به حاکمیت مطلق ایشان تصریح کرده است. العثیمین از علمای معاصر عربستان در القول المفید، معنای ولایت در آیه ۵۵ مائده را «تولی امور و اقامه دین خدا» می‌داند که با تفسیر امامیه هم‌سوی قابل توجهی دارد.

ب) آثار کلامی و سیاسی در تدوین امامت

در حوزه کلام سیاسی، علامه طباطبایی در المیزان (۱۴۱۷، ج. ۴، ص. ۲۴۸) و شهید مطهری در جامعه و تاریخ (۱۳۷۴، صص. ۲۱۵-۲۱۸) به صراحت بر این نکته تأکید کرده‌اند که امامت اجتماعی (حکومت و قضاوت) از شؤون قابل استمرار پس از پیامبر است و خاتمیت نبوت، مانعی برای آن نیست. در میان متکلمان اهل سنت، ماوردی در الأحکام السلطانیة (۱۴۱۴، صص. ۴۵-۴۷) و ابن تیمیه در السیاسة الشرعیة (۱۴۲۰، صص. ۱۲-۱۵) هرچند امامت را به معنای عام حاکمیت پذیرفته‌اند، اما برخلاف امامیه، آن را منوط به نصب الهی ندانسته و بر نقش بیعت و شورا تأکید کرده‌اند. تفاوت این دو رویکرد در منابع کلامی تطبیقی مانند الملل و النحل شهرستانی (۱۴۲۰، ج. ۱، صص. ۱۱۲-۱۱۳) به خوبی تبیین شده است.

ج) پژوهش‌های معاصر و نقد نظریه‌های تفکیک‌گرا

از نیمه دوم قرن بیستم، با طرح نظریه «تفکیک شأن تبلیغی و حاکمیتی پیامبر» توسط علی عبدالرازق در کتاب الإسلام و أصول الحکم (۱۹۲۵)، موجی از پژوهش‌ها در نقد یا تأیید آن پدید آمد. از جمله نقدهای جدی، کتاب نقد الإسلام و أصول الحکم نوشته محمد بخت المطعی (۱۹۲۶) و مقاله «الإسلام و الدولة» از محمد عماره (۱۹۸۰) است. در ایران، صادقی (۱۳۹۰) در مقاله «نقد نظریه تفکیک شأن تبلیغی و حاکمیتی پیامبر» و حافظانیا (۱۳۹۲) در کتاب اسلام و سیاست؛ بازخوانی انتقادی اسلام و اصول الحکم به نقد مستدل این نظریه پرداخته‌اند.

نیز پژوهش‌های تطبیقی جدید (مانند مقاله مؤمنی، ۱۳۹۴) بر آیات اولویت، ولایت و حکمیت به عنوان ادله امامت اجتماعی تمرکز دارند.

خلا تحقیقاتی

با وجود پژوهش‌های ارزشمند پیشین، تاکنون مطالعه‌ای که به تحلیل هم‌زمان و منظومه‌وار سه دسته آیات اولویت، ولایت و حکمیت در قالب مفهومی واحد تحت عنوان «امامت اجتماعی» بپردازد و سپس نسبت آن را با نظریه‌های تفکیک‌گرای معاصر و نیز بررسی سندی نظام‌مند روایات اهل سنت (با ذکر دقیق اختلافات رجالی) بسنجد، ارائه نشده است. این خلا را در چهار سطح می‌توان صورتبندی کرد.

سطح مفهومی: تاکنون پژوهشی که «امامت اجتماعی» را به عنوان مفهومی مرکب از سه مؤلفه حاکمیت، سرپرستی و قضاوت تعریف کرده باشد، ارائه نشده است. اغلب پژوهش‌ها به یکی از این مؤلفه‌ها به طور جداگانه پرداخته‌اند. برای نمونه، پایان‌نامه «رابطه خاتمیت و امامت از دیدگاه امامیه» (دانشگاه جامعه المصطفی، ۱۳۸۶) گرچه به تلازم میان خاتمیت و ضرورت امام پرداخته، اما فاقد رویکرد منظومه‌وار و الگوی سه‌ضلعی

تحلیل آیات امامت اجتماعی است. همچنین مقاله «امامت و خاتمیت از دیدگاه قرآن و روایات» (شاکراشتی و برنجکار، ۱۳۹۱) با وجود تفکیک شئون امام از یکدیگر، تحلیل منظومه‌وار آیات اولویت، ولایت و حکمیت را در قالب یک نظریه واحد ارائه نداده است.

سطح روش‌شناختی: هیچ مطالعه‌ای سه دسته آیات اولویت، ولایت و حکمیت را به صورت هم‌زمان و در قالب یک «الگوی سه‌ضلعی» تحلیل نکرده است. رویکرد حاکم بر پژوهش‌های پیشین، تفسیر جداگانه و غیرسیستمی آیات بوده است. مقاله «رابطه خاتمیت با امامت» (به‌دار) هرچند به انتقال شئون نبوی به امامان معصوم اشاره دارد، اما از ارائه الگویی نظام‌مند برای تحلیل آیات امامت اجتماعی و پاسخ به چالش تفکیک دین از سیاست بی‌نصیب مانده است.

سطح تفسیری (قرآنی): تاکنون «پل منطقی» میان آیات امامت اجتماعی، آیه خاتمیت (احزاب: ۴۰) و آیات اولی الامر (نساء: ۵۹) و استخلاف (نور: ۵۵) برقرار نشده و نظام نسقی قرآن در تداوم رهبری الهی کشف و تبیین نگردیده است. همچنین در نقد نظریه تفکیک (علی عبدالرازق)، آثار پیشینی همچون نقد علمی لکتاب الإسلام و أصول الحكم (بخیت المطعی، ۱۹۲۶) و «بررسی و نقد دلیل‌های کلامی نظریه تعطیل حکومت» و «نقد و بررسی تفکر جدایی دین از سیاست» عمدتاً به رد کلیات پرداخته‌اند و نقد ساختاریافته براساس کل نظام منظومه‌ای قرآن در این زمینه کمتر دیده می‌شود.

سطح روایی: پژوهش‌های پیشین یا صرفاً به روایات شیعه تکیه کرده‌اند یا در مواجهه با روایات اهل سنت، به کلی آن‌ها را نادیده گرفته‌اند. رویکرد بینامتنی تفکیک‌شده (تفکیک سند از متن) و بازیابی ظرفیت‌های درون‌مکتبی اهل سنت برای اثبات تداوم امامت، تاکنون در هیچ پژوهشی به کار گرفته نشده است. مقاله «بررسی تطبیقی خاتمیت از دیدگاه روشنفکران دینی معاصر» (طباطبایی حکیم، ۱۴۰۴) نیز بیشتر به تبیین مفهوم خاتمیت در اندیشه روشنفکران پرداخته و از بررسی نظام‌مند روایات فریقین در تداوم امامت غفلت کرده است. پژوهش حاضر با رویکرد تطبیقی-انتقادی و با بهره‌گیری از منابع جدید کلام سیاسی و رجال‌شناسی، در صدد پر کردن این خلأ در چهار سطح یادشده است.

نوآوری پژوهش

نوآوری این پژوهش در آن است که برخلاف مطالعات پیشین که عمدتاً به تفسیر جداگانه و پراکنده آیات اولویت (احزاب: ۶)، ولایت (مائده: ۵۵) و حکمیت (نساء: ۶۵، ۱۰۵؛ احزاب: ۳۶؛ نور: ۴۸-۵۱) بسنده کرده‌اند، این مقاله این سه دسته آیات را به صورت منظومه‌وار و در کنار یکدیگر به عنوان ادله مستقل و مکمل «امامت اجتماعی» پیامبر اکرم (ص) تحلیل می‌کند. نوآوری در چهار ساحت زیر قابل شناسایی است:

۱. ساحت مفهومی

نوآوری مفهومی در تعریف «امامت اجتماعی» به عنوان مفهومی مستقل و مرکب از سه مؤلفه (مشروح در مبانی نظری) و تمایز آن از «حکومت دینی» و «ولایت فقیه» است. این تعریف جامع، برخلاف پژوهش‌های پیشین که هر مؤلفه را جداگانه می‌کاویدند، نشان می‌دهد قرآن پیامبر را دارای جایگاهی اجتماعی-سیاسی یکپارچه می‌داند.

۲. ساخت روش شناختی

مهم‌ترین نوآوری روش شناختی، طراحی «الگوی سه‌ضلعی» و به کارگیری «روش تحلیل منظمه‌وار» به جای تفسیر جداگانه آیات است. این الگو نشان می‌دهد سه دسته آیه، سه ضلع یک مثلث واحد هستند که یکدیگر را تقویت کرده و برداشتی مستحکم‌تر از شأن سیاسی پیامبر (ص) ارائه می‌دهند. این روش‌شناسی نوین، که در هیچ‌یک از تفاسیر تطبیقی پیشین سابقه ندارد، می‌تواند به عنوان الگویی کارآمد برای بازخوانی سایر آیات سیاسی-اجتماعی قرآن مورد استفاده قرار گیرد.

۳. ساخت تفسیری (قرآنی)

کشف نظام نسقی قرآن در تداوم رهبری الهی از طریق برقراری پیوند میان آیات امامت اجتماعی، خاتمیت، اولی الامر و استخلاف، شاید مهم‌ترین نوآوری این پژوهش باشد. تبیین کامل این نظام نسقی در بخش بحث ارائه شده است. قرآن در زمینه تداوم رهبری، از دل این چهار دسته آیه استخراج و تبیین شده است؛ حلقه‌ای که تاکنون در مطالعات قرآنی و کلام سیاسی اسلامی، به‌ویژه در پاسخ به شبهات معاصر، به درستی شناسایی و ارائه نشده بود.

۴. ساخت روایی (حدیث پژوهی)

ارزیابی سندی تفکیک‌شده و بازبایی ظرفیت‌های درون‌مکتبی اهل سنت (مشرحاً در بخش بحث) رویکردی است که این پژوهش را از مطالعات مشابه متمایز می‌سازد و نشان می‌دهد که نظریه تداوم امامت، پشتوانه‌ای معتبر حتی در منابع مورد قبول اهل سنت دارد و می‌تواند زمینه‌ای پژوهش‌های پیشین که یا روایات اهل سنت را نادیده گرفته یا صرفاً به نقل آن بسنده کرده‌اند، به‌وضوح نشان می‌دهد که دست‌کم دو روایت نخست (به‌ویژه حدیث غدیر) از اعتبار مفهومی و سندی کافی در منابع فریقین برخوردارند و بر تداوم ولایت و امارت برای امام علی (ع) دلالت می‌کنند. این بازبایی ظرفیت‌های درون‌مکتبی اهل سنت، رویکردی بدیع و بی‌سابقه در اثبات نظریه‌ای است که معمولاً مختص به امامیه دانسته می‌شود و می‌تواند به عنوان زمینه‌ای مشترک تقریبی در گفت‌وگوهای مذهبی مورد بهره‌برداری قرار گیرد.

اهداف پژوهش

پژوهش درصدد پاسخ به پرسش اصلی نسبت شؤن حاکمیتی و قضایی پیامبر (ص) با خاتمیت نبوت و امکان استمرار آن در اندیشه امامیه است. برای این منظور، مبانی قرآنی امامت، شواهد سه‌گانه اولویت، ولایت و حکمیت، نسبت آن با آیه خاتمیت، و دلالت آیات اولی الامر و استخلاف بر تداوم رهبری الهی، همچنین هم‌سویی روایات فریقین در اثبات ولایت امیرالمؤمنین علی (ع) بررسی می‌شود.

روش تحقیق

پژوهش حاضر از نظر هدف بنیادی-نظری و از نظر ماهیت داده‌ها کیفی است و با روش توصیفی-تحلیلی و گردآوری کتابخانه‌ای سامان یافته است. رویکرد اصلی پژوهش، تفسیر تطبیقی با الگوی مقایسه هم‌زمان نظام‌مند است. از میان تفاسیر امامیه، التبیان شیخ طوسی، مجمع‌البیان طبرسی و المیزان علامه طباطبایی

انتخاب شده‌اند. از میان تفاسیر اهل سنت، الکشاف زمخشری، مفتاح الغیب فخر رازی و تفسیر ابن کثیر مورد بررسی قرار گرفته‌اند. در بخش روایی، روایات مرتبط از منابع دست اول فریقین مانند مسند احمد، صحیح ابن حبان، سنن ترمذی و اصول کافی گردآوری و با رویکرد بینامتنی تحلیل گردیده است.

مبانی نظری: مفهوم امامت در قرآن

۱. مفهوم‌شناسی امامت

امامت در لغت از ریشه «أَمَّ» به معنای قصد و پیشوایی است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج. ۱۲، ص. ۲۴). در اصطلاح قرآنی و کلامی، به‌ویژه در اندیشه امامیه، امامت مقامی الهی و ربانی است که خداوند به بندگان برگزیده خود عطا می‌کند و عبارت است از پیشوایی و راهبری امت در امور دین و دنیا (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۱، ص. ۲۷۲؛ طوسی، ۱۴۱۷ق، ج. ۳، ص. ۲۵۴؛ طبرسی، ۱۴۱۴ق، ج. ۲، ص. ۱۴۸). در این پژوهش، از میان شؤن امامت، تنها به شأن حکومت الهی و ابعاد اجتماعی آن (حاکمیت، سرپرستی، قضاوت) پرداخته می‌شود.

۲. تمایز نبوت، رسالت و امامت

قرآن کریم برای فرستادگان الهی سه مقام قابل تفکیک ترسیم کرده است: نبوت (شأن دریافت وحی)، رسالت (شأن تبیین و نشر احکام) و امامت (پیشوایی و راهبری در اجرای قوانین الهی). کلیدواژه این تفکیک، آیه ۱۲۴ سوره بقره است. خداوند پس از آنکه ابراهیم (ع) را با کلماتی (آزمون‌های دشوار) بیازمود و او همه را به‌طور کامل به انجام رسانید، فرمود: «إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا» (بقره: ۱۲۴). مفسران امامیه در تفسیر این آیه اتفاق نظر دارند که امامت مقامی فراتر از نبوت است. علامه طباطبایی (۱۴۱۷ق، ج. ۱، صص. ۲۶۷-۲۷۱) اعطای مقام امامت به ابراهیم را در سنین کهولت و پس از امتحانات الهی دانسته است. شیخ طوسی (۱۴۱۷ق، ج. ۱، ص. ۲۳۸) با اشاره به اینکه امامت «تدبیر امور و اجرای حدود» است، آن را از نبوت متمایز کرده و طبرسی (۱۴۱۴ق، ج. ۱، ص. ۳۱۲) همین تفکیک را با تعبیر «پیروی در افعال و اقوال» پذیرفته است. بنابراین، امامت مقامی است که بعد از نبوت و رسالت و در سایه استحقاق و لیاقت ویژه به دست می‌آید و به معنای پیشوایی و راهبری مردم در مسیر اجرای احکام و قوانین الهی است. این آیه همچنین امامت را عهدی الهی معرفی می‌کند که به ستمکاران نمی‌رسد: «لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ» (بقره: ۱۲۴). ازاین‌رو، تفکیک دقیق میان سه مقام نبوت، رسالت و امامت، پیش‌نیاز فهم درست «امامت اجتماعی» پیامبر اکرم (ص) به‌عنوان جایگاهی مستقل از نبوت و رسالت ایشان خواهد بود.

۳. شؤن امامت

امامت در نگاه قرآنی و بر پایه اندیشه امامیه، دارای شؤن و ویژگی‌هایی است که مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: علم لدنی (دانش الهی که بدون واسطه بشری به امام عطا می‌شود، کهف: ۶۵؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۱۳، ص. ۳۸۸)، عصمت (مصونیت از خطا و گناه که شرط اساسی برای اطاعت مطلق است؛ فخر رازی نیز در ذیل آیه ۵۹ نساء بر لزوم آن استدلال کرده است؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج. ۱۰، صص. ۱۱۳-۱۱۴)، و هدایت باطنی

هدایت تکوینی که امام را به «ایصال الی المطلوب» قادر می‌سازد، سجده: ۲۴؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۱، ص. ۲۷۲؛ طوسی، ۱۴۱۷ق، ج. ۸، ص. ۴۲۰).

اما شأنی که بیشترین ارتباط را با موضوع این پژوهش دارد و مبنای اصلی «امامت اجتماعی» محسوب می‌شود، حکومت الهی است. امام افزون بر هدایت باطنی، عهده‌دار حکومت و اجرای قوانین الهی در جامعه نیز می‌باشد. این شأن که در سیره پیامبر اکرم (ص) به صورت تأسیس حکومت در مدینه تجلی یافت، از مهم‌ترین ارکان امامت اجتماعی به شمار می‌رود. قرآن کریم به‌صراحت، حکومت و خلافت را از شؤون امامت انبیا معرفی می‌کند؛ چنان‌که به حضرت داود (ع) می‌فرماید: «إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ» (ص: ۲۶) و به حضرت یوسف (ع) نیز قدرت و تمکن در زمین می‌بخشد: «وَكَذَلِكَ مَكَّنَّا لِيُوسُفَ فِي الْأَرْضِ يَتَّبِعُوا مِنْهَا حَيْثُ يَشَاءُ» (یوسف: ۵۶). از منظر قرآن، اصل حاکمیت از آن خداست و او این مقام را به هرکس از بندگان که شایسته بداند عطا می‌کند: «وَاللَّهُ يُؤْتِي مُلْكُهُ مَنْ يَشَاءُ» (بقره: ۲۴۷). اصل منصب امامت و حق حاکمیت با نصب الهی تحقق می‌یابد و شرایط اجتماعی و مقبولیت مردمی در تحقق عینی آن نقش دارند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۴، ص. ۲۴۸؛ طوسی، ۱۴۱۷ق، ج. ۳، ص. ۲۵۶).

با توجه به هدف اصلی این پژوهش که تحلیل شؤون اجتماعی امامت (حاکمیت، سرپرستی و قضاوت) و نسبت آن با خاتمیت و استمرار است، در ادامه صرفاً به شواهد قرآنی این سه شأن پرداخته می‌شود و از بسط شؤون باطنی خودداری می‌گردد.

شواهد قرآنی امامت اجتماعی پیامبر (ص)

ویژگی اصلی روشی این پژوهش در بخش شواهد قرآنی، طراحی «الگوی سه‌ضلعی» برای اثبات امامت اجتماعی است. این الگو نشان می‌دهد که آیات اولویت (مبنای حاکمیت)، ولایت (مبنای سرپرستی) و حکمیت (مبنای قضاوت) نه سه دلیل جدا از هم، بلکه سه اضلاع یک مثلث واحد هستند که هم‌پوشانی مفهومی داشته و یکدیگر را تقویت می‌کنند. بررسی تطبیقی هم‌زمان این سه ضلع در کنار یکدیگر، امکان برداشتی جامع‌تر و مستحکم‌تر از شأن سیاسی پیامبر (ص) را فراهم می‌آورد.

این الگو در تفاسیر تطبیقی، به‌جای رویکرد خطی و تجزیه‌ای مرسوم، از روش شبکه‌ای هم‌پوشان بهره می‌گیرد و نشان می‌دهد که قرآن در حوزه سیاست، ساختاری درونی و منسجم دارد که با تفکیک تک‌آیات، هرگز قابل درک نیست. این رویکرد نوین، دستاوردی فراتر از جمع‌آوری ساده آیات است و به‌مثابه یک پارادایم جدید در خوانش سیاسی قرآن محسوب می‌شود.

آیه اولویت؛ دلالت بر سرپرستی و تصرف

خداوند می‌فرماید: «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ» (مائده: ۵۵). «إِنَّمَا» مفید حصر است (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج. ۱، ص. ۶۴۸) و واژه «ولی» به معنای متولی امور، سرپرست یا یاور است. قرآن سیاق (آیه ۵۶): «وَمَنْ يَتَوَلَّ ... فَإِنَّ جَزْبَ اللَّهِ هُمُ الْغَالِبُونَ» معنای سرپرستی و تشکل سیاسی را تقویت می‌کند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۶، ص. ۲۹).

دیدگاه مفسران: مفسران امامیه «ولی» را به معنای «سرپرست و متولی امور» گرفته‌اند. طوسی در التبیان با استناد به حصر «إِنَّمَا»، ولایت را به معنای سرپرستی منحصر برای خدا، رسول و مؤمنان ویژه دانسته است. طبرسی در مجمع‌البیان آن را ناظر به ولایت تشریعی و حاکمیت سیاسی دانسته و طباطبایی در المیزان با تحلیل سیاق آیات، نشان می‌دهد که «ولایت» به معنای سرپرستی جامعه و تشکیل حزب‌الله است (طوسی، ۱۴۱۷ق، ج. ۴، ص. ۳۸۹؛ طبرسی، ۱۴۱۴ق، ج. ۳، ص. ۲۲۴؛ طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۶، ص. ۳۰). در میان اهل سنت، زمخشری حصر را پذیرفته، فخر رازی به روایات نزول در شأن علی (ع) اشاره کرده، ابن کثیر آن را دلیل فضیلت علی (ع) دانسته، و العثیمین «ولی» را به «تولی امور و اقامه دین» تفسیر کرده است (العثیمین، ۱۴۱۳ق، ج. ۱۰، ص. ۶۳۹). همچنین در صحیح بخاری از عمر بن خطاب نقل شده که «ولی» را به معنای متولی امر به کار برده است (بخاری، ۱۴۲۲ق، ج. ۴، ص. ۷۹). برخی آن را به «محب و ناصر» تفسیر کرده‌اند، اما قرائن حصر «إِنَّمَا»، سیاق سیاسی آیات قبل و بعد، و شأن نزول مشهور، تفسیر سرپرستی را تقویت می‌کند.

تحلیل تطبیقی: اشتراک فریقین در حصر ولایت برای خدا، رسول و مؤمنان خاص. اختلاف اصلی در معنای «ولی» است: امامیه (و العثیمین) معنای سرپرستی را پذیرفته‌اند؛ برخی (ابن کثیر، قرطبی) آن را به «محب و ناصر» تفسیر کرده‌اند. قرینه سیاق و کاربرد صحابه، تفسیر سرپرستی را تقویت می‌کند. بنابراین آیه بر دومین مؤلفه امامت اجتماعی (سرپرستی و ولایت تشریعی) دلالت دارد.

پاسخ به شبهه تفسیر «ولی» به معنای «محب و ناصر»

برای پرهیز از اطناب و با هدف تمرکز بر استوارترین ادله، در اینجا تنها به سه قرینه قاطع بسنده می‌شود که از نظر منطق زبانی، ساختار سیاق و کاربرد اصطلاحی، تفسیر «سرپرست و متولی امور» را به گونه‌ای غیرقابل انکار بر تفسیر «دوست و یاور» ترجیح می‌دهند:

یکم: ناسازگاری منطقی «محب و ناصر» با ادات حصر «إِنَّمَا»

آیه با ادات حصر «إِنَّمَا» آغاز شده است: «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَ رَسُولُهُ وَ الَّذِينَ آمَنُوا...» (مائده: ۵۵). واژه «إِنَّمَا» در ادبیات عرب به‌صراحت برای حصر و انحصار به کار می‌رود (زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج. ۱، ص. ۶۴۸؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج. ۱۳، ص. ۳۲). اگر مراد از «ولی» صرفاً «دوست و یاور» باشد، این حصر با آیه «و الْمُؤْمِنُونَ وَ الْمُؤْمِنَاتُ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ» (توبه: ۷۱) که ولایت دوستانه را برای همه مؤمنان به‌طور عمومی اثبات می‌کند، در تعارضی آشکار قرار می‌گیرد؛ چه آنکه براساس قاعده تفسیر، اطلاق (عمومیت توبه: ۷۱) بر تقیید (حصر در مائده: ۵۵) مقدم است و تعارض میان آن دو، نشان از تفسیر نادرست واژه «ولی» در آیه مورد بحث دارد. در مقابل، اگر «ولی» به معنای «سرپرست و متولی امور» تفسیر شود، حصر کاملاً معنادار خواهد بود؛ زیرا سرپرستی سیاسی و ولایت تشریعی بر جامعه، مقامی نیست که برای عموم مؤمنان ثابت باشد، بلکه اختصاص به خدا، رسول و اولی الامر معصوم دارد.

دوم: هماهنگی کامل با سیاق سیاسی آیات پیشین و شأن نزول مشهور

سیاق آیات پیش از آیه ولایت (مائده: ۵۱-۵۴) به‌روشنی درباره نهی از اتخاذ یهود و نصارا به‌عنوان سرپرست و متولی امور سیاسی و اجتماعی مسلمانان سخن می‌گوید: «لَا تَتَّخِذُوا الْيَهُودَ وَ النَّصَارَى أَوْلِيَاءَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ

بَعْضٍ» (مائده: ۵۱). تکرار واژه «أولياء» در این آیات و نیز در آیه ۵۶ که بلافاصله پس از آیه ولایت می‌فرماید: «وَمَنْ يَتَوَلَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا فَإِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْغَالِبُونَ»، فضایی کاملاً سیاسی و تشکیلاتی را ترسیم می‌کند که واژگانی نظیر «حزب‌الله» و «غالبون» بر آن تأکید دارند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۶، ص. ۲۹). افزون بر این، شأن نزول مشهور آیه که در منابع معتبر فریقین گزارش شده، آن را به بخشش انگشت توسط حضرت علی (ع) در حال رکوع مرتبط می‌داند؛ مفسرانی همچون فخر رازی در مفاتیح‌الغیب (۱۴۲۰ق، ج. ۱۲، ص. ۳۶) و طبرسی در مجمع‌البیان (۱۴۱۴ق، ج. ۳، ص. ۲۲۴) به این شأن نزول تصریح کرده‌اند. این قرینه، آیه را به یک فرد معین و یک منصب عینی سرپرستی پیوند می‌دهد و تفسیر آن را به دوستی عمومی تمام مؤمنان، به کلی منتفی می‌سازد.

سوم: کاربرد اصطلاحی واژه «ولی» در قرآن و سنت

واژه «ولی» در کاربرد قرآنی و نبوی، همواره بار معنایی سرپرستی و اولویت در تصرف را به همراه داشته است. قرآن کریم در آیه «اللَّهُ وَلِيُّ الَّذِينَ آمَنُوا» (بقره: ۲۵۷)، «ولایت» را به معنای سرپرستی و تدبیر امور مؤمنان به کار برده است، نه صرف دوستی عاطفی. نیز در سنت نبوی، «ولی» در سرپرستی امور اجتماعی به کار رفته؛ چنان‌که پیامبر (ص) می‌فرماید: «أَيُّمَا امْرَأَةٍ نَكَحَتْ نَفْسَهَا بِغَيْرِ إِذْنٍ وَلِيِّهَا فَيَكَاخُهَا بَاطِلٌ» (ابوداود، ۱۴۱۸، ج. ۲، ص. ۲۳۱؛ ترمذی، ۱۹۹۸، ج. ۳، ص. ۴۱۰). در این حدیث، «ولی» به معنای سرپرست دارای ولایت عقد است، نه صرفاً دوست عاطفی.

بنابراین، تفسیر «سرپرست و متولی امور» برای واژه «ولی» در آیه مائده: ۵۵، نه تنها با ساختار حصر (إنما) و سیاق سیاسی آیات هماهنگی کامل دارد و شأن نزول خاص آن را پوشش می‌دهد، بلکه با کاربری اصطلاحی این واژه در نظام لغوی قرآن و سنت نبوی نیز کاملاً سازگار است. این تفسیر که با دیدگاه مفسران امامیه و نیز دانشمندانی چون العثیمین (۱۴۱۳ق، ج. ۱۰، ص. ۶۳۹) هم‌سو است، به روشنی بر دومین مؤلفه امامت اجتماعی یعنی «سرپرستی و ولایت تشریعی» برای پیامبر (ص) و استمرار آن در وجود اولی الامر معصوم، دلالت دارد و برداشت صرفاً دوستانه را با چالش‌های استدلالی جدی مواجه می‌سازد.

آیات حکمیت و قضا؛ دلالت بر قضاوت و قانون‌گذاری

چهار آیه به این شأن دلالت دارند: احزاب: ۳۶ («وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ ... إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ») که نفی هرگونه اختیار در برابر حکم خدا و رسول را می‌رساند و مفسران همگی بر الزام‌آوری و اطلاق حکم پیامبر تأکید کرده‌اند (طبری، ۱۴۱۲ق، ج. ۹، ص. ۲۲؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج. ۲۵، ص. ۱۶۹؛ زمخشری، ۱۴۰۷ق، ج. ۳، ص. ۵۴۰؛ آلوسی، ۱۴۱۵ق، ج. ۱۱، ص. ۲۰۲). فخر رازی در تفسیر این آیه با دقت در سه عبارت کلیدی (تحکیم پیامبر، عدم وجود تنگی در سینه نسبت به حکم او، و تسلیم کامل در برابر آن) نتیجه گرفته که این سه شرط، نشان از وجوب اطاعت مطلق از پیامبر دارد و هرگونه تردید در حکم او، با ایمان حقیقی ناسازگار است. وی همچنین این آیه را دلیلی بر عصمت پیامبر در مقام قضاوت دانسته است (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج. ۱۰، صص. ۱۲۸-۱۲۹). آیه نساء: ۱۰۵ («إِنَّا أَنْزَلْنَاهُ إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ») قضاوت را غایت نزول قرآن معرفی کرده است (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۵، ص. ۷۱). آیه نساء: ۶۵ («فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ») ایمان را مشروط

به تحکیم پیامبر می‌داند. و آیات نور: ۴۸-۵۱ دعوت به داوری پیامبر را مطرح کرده و اعراض از آن را نکوهش و تسلیم مؤمنان را ستوده است؛ طبرسی (۱۴۱۴ق، ج. ۷، ص. ۲۳۶) مفرد آمدن ضمیر را نشانه وحدت حکم خدا و رسول دانسته است. مفسران فریقین بر الزام‌آوری حکم پیامبر، شرطیت تسلیم برای ایمان، و اینکه حکم او مطابق حق است، اتفاق نظر دارند. این آیات بر سومین مؤلفه امامت اجتماعی (قضاوت و قانون‌گذاری) دلالت دارند.

بحث

۱. نسبت خاتمیت با استمرار شؤون امامت

خداوند در سوره احزاب آیه ۴۰ می‌فرماید: «مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ وَ خَاتَمَ النَّبِيِّينَ». این آیه اصلی‌ترین مستند قرآنی بر خاتمیت است و مفسران فریقین بر این معنا اتفاق نظر دارند که پس از پیامبر اسلام (ص) هیچ پیامبری مبعوث نخواهد شد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۱۶، ص. ۳۳۸؛ فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج. ۲۶، ص. ۲۴). اما آنچه در این آیه به صراحت بیان نشده، محدوده این پایان‌بندی است. علامه طباطبایی در المیزان با دقت در «النَّبِيِّينَ» (با الف و لام جنس) نشان می‌دهد خاتمیت تنها به پایان سلسله نبی‌ها (دریافت وحی و تشریع جدید) اختصاص دارد و هیچ‌گونه دلالتی بر پایان امامت، ولایت، قضاوت و حاکمیت ندارد. این شؤون می‌توانند پس از پیامبر ادامه یابند، زیرا امامت غیر از نبوت است و استمرار آن به معنای آمدن پیامبر جدید نیست (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۱۶، ص. ۳۴۲).

بسیاری از مفسران و متکلمان اهل سنت نیز خاتمیت را به معنای پایان وحی و نبوت تفسیر کرده‌اند، اما در عین حال، وجود «اولی الامر» واجب‌الاطاعه پس از پیامبر (ص) را پذیرفته‌اند (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج. ۱۰، صص. ۱۱۳-۱۱۴). بنابراین، آیه خاتمیت هیچ‌گونه منافاتی با تداوم امامت و شؤون آن (که مقامی غیر از نبوت است) ندارد. آنچه از این آیه به دست می‌آید این است که سلسله نبوت با پیامبر اسلام (ص) به پایان رسیده، اما راه برای استمرار هدایت الهی از طریق امامت باز است. بر پایه چهارچوب سه‌ضلعی، خاتمیت نه تنها هیچ‌یک از سه ضلع حاکمیت، ولایت و قضاوت را نفی نمی‌کند، بلکه با آیات اولی الامر و استخلاف، حلقه مفقود تداوم این سه ضلع را ترسیم می‌نماید.

ضرورت رهبری پس از پیامبر (آیه اولی الامر و آیه استخلاف)

قرآن کریم در دو آیه کلیدی، ضرورت وجود رهبری الهی پس از پیامبر (ص) را تبیین می‌کند که خود نشان می‌دهد خاتمیت نبوت به معنای پایان هرگونه ساختار رهبری نیست.

الف) آیه اولی الامر (نساء: ۵۹): خداوند می‌فرماید: «أَطِيعُوا اللَّهَ وَ أَطِيعُوا الرَّسُولَ وَ أُولَى الْأَمْرِ مِنْكُمْ». این آیه وجوب اطاعت از اولی الامر را در کنار اطاعت از خدا و رسول قرار داده است. اطلاق آیه و عدم تنقید آن به زمان خاص، نشان می‌دهد که این وجوب اطاعت اختصاص به عصر پیامبر (ص) ندارد؛ بلکه پس از ایشان نیز اولی الامری باید باشند که اطاعت از آنان واجب باشد. فخر رازی در مفتاح‌الغیب با استدلالی روشن، لزوم عصمت اولی الامر را اثبات می‌کند و می‌گوید از آنجا که خداوند اطاعت از اولی الامر را به صورت مطلق واجب کرده است، پس آن‌ها باید معصوم از خطا باشند. اگر غیر معصوم باشند، ممکن است به خطا فرمان دهند و در

این صورت، خداوند که امر به پیروی از آنان کرده، عملاً امر به پیروی از خطا کرده است که با حکمت و عدالت الهی ناسازگار است (فخر رازی، ۱۴۲۰ق، ج. ۱۰، صص. ۱۱۳-۱۱۴). طباطبایی در المیزان نیز بر این نکته تأکید دارد که مرجع حل اختلافات تنها خدا و پیامبر هستند و مردم در تعیین مصداق اولی الامر نقشی ندارند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۵، ص. ۹۰).

ب) آیه استخلاف (نور: ۵۵): خداوند می‌فرماید: «وَعَدَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا مِنْكُمْ وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَيَسْتَخْلِفَنَّهُمْ فِي الْأَرْضِ كَمَا اسْتَخْلَفَ الَّذِينَ مِنْ قَبْلِهِمْ». این آیه با صیغه تأکید، وعده خلافت الهی به مؤمنان صالح را مطرح می‌کند که نشان از استمرار رهبری الهی در قالب امامت دارد. طباطبایی این وعده را سنتی پایدار الهی می‌داند که اختصاص به زمان خاصی ندارد (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۱۵، ص. ۱۴۲). طبرسی در مجمع البیان می‌نویسد: این وعده در وجود امامان معصوم (ع) تحقق یافته است (طبرسی، ۱۴۱۴ق، ج. ۷، ص. ۲۴۰). بنابراین، هر دو آیه به‌روشنی بر ضرورت تداوم رهبری الهی پس از پیامبر (ص) تأکید می‌کنند و نشان می‌دهند که خاتمیت نبوت نه‌تنها مانعی برای این استمرار نیست، بلکه قرآن خود بر وجود چنین رهبری معصومی که اطاعت از او واجب است، تصریح دارد.

۲. پاسخ به شبهه تفکیک شأن تبلیغی و حاکمیتی

برخی روشنفکران مسلمان در سده اخیر، از جمله علی عبدالرازق در کتاب الإسلام و أصول الحكم (۱۹۲۵)، با تفکیک شأن تبلیغی پیامبر از شأن حاکمیتی، مدعی شده‌اند که دین اسلام نقشی در سیاست و حکومت ندارد و پیامبر (ص) صرفاً یک پیام‌آور دینی بوده و تأسیس حکومت در مدینه امری عرضی و غیرمرتبط با رسالت ایشان است. این نظریه با سه اشکال اساسی مواجه است: نخست، آیات صریح حاکمیتی و قضایی مانند نساء: ۶۵ «فَلَا وَرَبِّكَ لَا يُؤْمِنُونَ حَتَّى يُحَكِّمُوكَ فِيمَا شَجَرَ بَيْنَهُمْ»، نساء: ۱۰۵ «إِنَّا أَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الْكِتَابَ بِالْحَقِّ لِتَحْكُمَ بَيْنَ النَّاسِ» و احزاب: ۳۶ «وَمَا كَانَ لِمُؤْمِنٍ... إِذَا قَضَى اللَّهُ وَرَسُولُهُ أَمْرًا أَنْ يَكُونَ لَهُمُ الْخِيَرَةُ» را نادیده گرفته است که حکمیت و قضاوت را به‌عنوان غایت نزول قرآن و مبنای ایمان معرفی می‌کنند. دوم، با سیره عملی پیامبر در مدینه که شامل تأسیس حکومت، تشکیل ارتش، وضع قوانین مالی و عقد پیمان‌های سیاسی بود، ناسازگار است؛ سیره‌ای که قرآن نیز آن را تأیید کرده است (ابن‌هشام، ۱۴۱۵ق، ج. ۲، صص. ۳۰۴-۴۲۰). سوم، به آیات اولی الامر (نساء: ۵۹) و استخلاف (نور: ۵۵) بی‌توجهی کرده است که به‌صراحت بر ضرورت استمرار رهبری و حاکمیت الهی پس از پیامبر (ص) تأکید دارند (طباطبایی، ۱۴۱۷ق، ج. ۵، ص. ۸۸ و ج. ۱۵، ص. ۱۴۲). بنابراین، نظریه تفکیک نه‌تنها با آیات صریح قرآن و سیره نبوی همخوانی ندارد، بلکه با روح جامع‌گرای اسلام که دین را از سیاست جدا نمی‌داند، در تعارض است.

۳. تداوم امامت در اهل‌بیت (ع) و هم‌سویی روایات فریقین

در منابع معتبر اهل سنت، روایات متعددی نقل شده است که به‌صراحت یا با دلالت روشن، بر ولایت، امارت و امامت علی بن ابی طالب (ع) پس از پیامبر اکرم (ص) دلالت دارند. مهم‌ترین آن‌ها دو روایت است:

۱. حدیث «علی ولی کل مؤمن بعدی»: در منابع اهل سنت از پیامبر (ص) نقل شده است: «عَلَيْهِ وَلِيُّ كُلِّ مُؤْمِنٍ بَعْدِي»؛ علی پس از من، ولی و سرپرست هر مؤمنی است. این روایت در مسند احمد (۱۴۱۴ق، ج. ۳۳، ص. ۱۵۴)، صحیح ابن حبان (۱۴۲۱ق، ج. ۱۵، ص. ۳۷۳) و سنن ترمذی (۱۹۹۸، ج. ۶، ص. ۷۳) نقل شده است. با وجود اتهام به تشیع در برخی راویان، محدثانی همچون ترمذی آن را «حسن» و حاکم نیشابوری آن را «صحیح الإسناد» دانسته‌اند (ابن حبان، ۱۴۲۱ق، ج. ۴، ص. ۲۵۶).

۲. حدیث غدیر «من كنت مولاه فعلي مولاه»: مشهورترین روایت در ولایت علی (ع) با عبارت «مَنْ كُنْتُ وَلِيَّهُ فَعَلِيَ وَلِيَّهُ» در منابع متعدد اهل سنت نظیر صحیح ابن حبان (۱۴۲۱ق، ج. ۱۵، ص. ۳۷۴)، سنن نسائی (۱۴۰۵ق، ج. ۱، ص. ۱۴) و تاریخ دمشق ابن عساکر (۱۴۱۵ق، ج. ۴۲، ص. ۱۹۲) نقل شده است. با وجود اختلافات سندی در برخی طرق فرعی، اصل حدیث به دلیل نقل در منابع متعدد و با طرق گوناگون، از شهرت و تواتر معنوی برخوردار است؛ چنان که ترمذی آن را «حسن صحیح» و حاکم نیشابوری «صحیح» دانسته است (ترمذی، ۱۹۹۸، ج. ۶، ص. ۷۵؛ حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱ق، ج. ۳، ص. ۱۴۵).

دو روایت مذکور با وجود اختلافات سندی در برخی طرق فرعی، از اعتبار کافی برخوردارند و ترمذی و حاکم نیشابوری آن‌ها را تأیید کرده‌اند. این روایات بر تداوم ولایت و امارت برای علی (ع) دلالت دارند. این رویکرد بازایی ظرفیت‌های درون مکتبی اهل سنت، با تفکیک سند از متن و تکیه بر منابع خودشان، نشان می‌دهد که اندیشه تداوم امامت پشتوانه‌ای معتبر حتی در منابع مورد قبول فریقین دارد؛ نوآوری روایی‌ای که می‌تواند افق‌های جدیدی در گفت‌وگوهای تقریبی بگشاید.

روایات فریقین در ولایت و امارت امیرالمؤمنین (ع)

در منابع معتبر اهل سنت، روایات متعددی نقل شده است که به صراحت یا با دلالت روشن، بر ولایت، امارت و امامت علی بن ابی طالب (ع) پس از پیامبر اکرم (ص) دلالت دارند. در این بخش، مهم‌ترین این روایات با ذکر منابع، راویان کلیدی و اقوال محدثان درباره آنان بررسی می‌شود.

۱. حدیث «علی ولی کل مؤمن بعدی»

در منابع اهل سنت از پیامبر (ص) نقل شده است: «عَلَيْهِ وَلِيُّ كُلِّ مُؤْمِنٍ بَعْدِي»؛ علی پس از من، ولی و سرپرست هر مؤمنی است. این روایت در مسند احمد (۱۴۱۴ق، ج. ۳۳، ص. ۱۵۴)، صحیح ابن حبان (۱۴۲۱ق، ج. ۱۵، ص. ۳۷۳) و سنن ترمذی (۱۹۹۸، ج. ۶، ص. ۷۳) نقل شده است. راویان کلیدی آن جعفر بن سلیمان الضبعی و أجلح الکندی هستند. با وجود اتهام به تشیع، محدثانی همچون ترمذی آن را «حسن» و حاکم نیشابوری آن را «صحیح الإسناد» دانسته‌اند و اشکال سندی وارد شده، عمدتاً به افزایش «بعدی» در متن بازمی‌گردد که در طرق متعدد دیگری نیز نقل شده است (ابن حبان، ۱۴۲۱ق، ج. ۴، ص. ۲۵۶).

۲. حدیث «من كنت مولاه فعلي مولاه»

مشهورترین روایت در ولایت علی (ع) با عبارت «مَنْ كُنْتُ وَلِيَّهُ فَعَلِيَ وَلِيَّهُ» در منابع متعدد اهل سنت نظیر صحیح ابن حبان (ج. ۱۵، ص. ۳۷۴)، سنن نسائی (۱۴۰۵ق، ج. ۱، ص. ۱۴) و تاریخ دمشق ابن عساکر (۱۴۱۵ق، ج. ۴۲، ص. ۱۹۲) نقل شده است. راویان کلیدی اختلاف‌آمیز آن سلیمان بن أرقم (که محدثانی

چون ابن حجر و أبوحاتم او را تضعیف کرده‌اند) و محمد بن حمید الرازی (که گروهی همچون أبوحاتم و نسائی او را تضعیف و گروهی دیگر چون احمد بن حنبل و یحیی بن معین او را توثیق کرده‌اند) هستند. با وجود این اختلافات در برخی طرق فرعی، اصل حدیث به دلیل نقل در منابع متعدد و با طرق گوناگون، از شهرت و تواتر معنوی برخوردار است؛ چنان‌که ترمذی آن را «حسن صحیح» و حاکم نیشابوری «صحیح» دانسته است (ترمذی، ۱۹۹۸، ج. ۶، ص. ۷۵؛ حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱ق، ج. ۳، ص. ۱۴۵).

۳. حدیث «علی امیر البررة و قاتل الفجرة»

روایت «علی امیر البررة، و قاتل الفجرة، منصوب من نصره، مخذول من خذله» در تاریخ دمشق ابن عساکر (۱۴۱۵ق، ج. ۴۲، ص. ۳۸۳) و مستدرک حاکم نیشابوری (۱۴۱۱ق، ج. ۳، ص. ۱۴۰) نقل شده است. راوی کلیدی آن در برخی طرق، سلیمان بن أرقم است که پیشتر به ضعف او اشاره شد. از این رو، محدثانی چون ألبانی در السلسلة الضعيفة (۱۴۲۰ق، ج. ۳، ص. ۴۵) و ابن حبان در المجروحین (۱۴۲۱ق، ج. ۱، ص. ۱۸۲) آن را تضعیف کرده‌اند. با این حال، مفاد آن یعنی امارت و امامت علی (ع) با روایات متواتر دیگری مانند حدیث غدیر تأیید می‌شود و از جهت مفهومی با سایر ادله هماهنگی دارد.

جمع‌بندی بررسی سندی

بر اساس بررسی انجام‌شده، ارزیابی سندی سه روایت را می‌توان در جدول زیر خلاصه کرد:

نام حدیث	راویان کلیدی محل اختلاف	جمع‌بندی سندی از دیدگاه محدثان اهل سنت
علی ولی کل مؤمن بعدی	جعفر بن سلیمان الضبعی، أجلح الکندی	با وجود اتهام به تشیع، از نظر وثاقت مورد قبول بسیاری قرار گرفته و ترمذی آن را «حسن» و حاکم نیشابوری «صحیح الإنسان» دانسته‌اند.
من کنت مولاة فعلى مولاة	محمد بن حمید الرازی، سلیمان بن أرقم	با وجود ضعف در برخی طرق فرعی، اصل حدیث به دلیل تواتر نقل و تأیید ترمذی (حسن صحیح) و حاکم نیشابوری (صحیح)، معتبر و قابل استناد است.
علی امیر البررة و قاتل الفجرة	سلیمان بن أرقم	ضعیف‌ترین روایت از نظر سند و از سوی ألبانی و ابن حبان تضعیف شده، اما مفاد آن با روایات متواتر دیگر (مانند حدیث غدیر) تأیید می‌شود.

بنابراین، دو روایت نخست (به‌ویژه حدیث غدیر) از اعتبار سندی کافی برخوردارند و بر تداوم ولایت و امارت برای علی (ع) دلالت دارند. روایت سوم هرچند سنداً ضعیف است، اما مفاد آن با روایات متواتر دیگر تأیید می‌شود. این رویکرد بازبایی ظرفیت‌های درون‌مکتبی اهل سنت، با تفکیک سند از متن و تکیه بر منابع خودشان، نشان می‌دهد که اندیشه تداوم امامت پشوانه‌ای معتبر حتی در منابع مورد قبول فریقین دارد؛ نوآوری روایی‌ای که می‌تواند افق‌های جدیدی در گفت‌وگوهای تقریبی بگشاید.

این روش بدیع در حدیث‌پژوهی تطبیقی، که تاکنون در هیچ مطالعه‌ای به کار گرفته نشده، این امکان را فراهم می‌سازد که نظریه تداوم امامت، نه صرفاً به‌عنوان یک آموزه اختصاصی امامیه، بلکه به‌عنوان حقیقتی قابل دفاع در چهارچوب منابع خود اهل سنت نیز ارائه گردد. این رویکرد می‌تواند به‌مثابه الگویی نوین برای گفت‌وگوهای تقریبی مبتنی بر مشترکات متنی و سندی، مورد استفاده پژوهشگران قرار گیرد.

این مقاله با تفکیک دقیق میان «سند» و «متن»، نشان می‌دهد که حتی در نگاه محدثان سخت‌گیر اهل سنت، اصل حدیث غدیر و حدیث «علی ولی کل مؤمن» از اعتبار مفهومی کافی برای استدلال برخوردارند. این رویکرد، برخلاف مطالعات مشابه که یا به روایات شیعه بسنده کرده یا روایات اهل سنت را نادیده گرفته‌اند، گامی فراتر در حدیث‌پژوهی تطبیقی است. این رویکرد بازیابی ظرفیت‌های درون‌مکتبی اهل سنت برای اثبات نظریه‌ای که معمولاً مختص به امامیه دانسته می‌شود، رویکردی بدیع و بی‌سابقه است که می‌تواند افق‌های جدیدی در گفت‌وگوهای تقریبی بگشاید.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با چهارچوب تحلیلی منظومه‌وار و روش تفسیر تطبیقی، سه دسته آیه اولویت (احزاب: ۶)، ولایت (مائده: ۵۵) و حکمیت (نساء: ۶۵، ۱۰۵؛ احزاب: ۳۶؛ نور: ۴۸-۵۱) را در قالب «نظریه واحد امامت اجتماعی» بازخوانی کرده است. یافته‌ها نشان داد که این آیات بر سه شأن حاکمیت مطلق، سرپرستی و قضاوت برای پیامبر (ص) دلالت دارند. آیه خاتمیت (احزاب: ۴۰) صرفاً پایان سلسله پیامبران را می‌رساند و با استمرار شؤون حاکمیتی و قضایی منافاتی ندارد؛ بلکه آیات اولی الامر (نساء: ۵۹) و استخلاف (نور: ۵۵) بر ضرورت تداوم رهبری الهی پس از پیامبر تأکید می‌کنند. در بخش روایی، دو روایت «علی ولی کل مؤمن بعدی» و حدیث غدیر با وجود اختلافات سندی در برخی طرق فرعی، از اعتبار کافی برخوردار بوده و بر تداوم ولایت و امارت برای علی (ع) دلالت دارند (ابن حنبل، ۱۴۱۴ق، ج. ۳۳، ص. ۱۵۴؛ ترمذی، ۱۹۹۸، ج. ۶، ص. ۷۵؛ حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱ق، ج. ۳، ص. ۱۴۵).

این پژوهش با ماهیت کیفی خود، استنباط و استدلال منطقی را محور قرار داده است. پژوهش‌های آتی می‌توانند با توسعه دامنه آیات (مانند آیات جهاد، بیت‌المال و نصب قضات) الگوی سه‌ضلعی را به الگوی جامع‌تر ارتقا دهند؛ نیز با رویکرد رجالی تطبیقی جامع در زمینه روایات ولایت و جانشینی، نتایج این پژوهش را مستحکم‌تر سازند. همچنین بهره‌گیری از روش‌های تحلیل محتوای کمی یا داده‌کاوی متون دینی، می‌تواند اعتبار یافته‌ها را در سطحی فراتر محک بزند.

نتایج کاربردی پژوهش

یافته‌های این پژوهش، هرگز در دایره نظری محصور نمی‌ماند، بلکه دارای کاربردهای عملی روشن و راهگشایی است که می‌تواند تحولی جدی در گفتمان سیاسی دینی معاصر ایجاد کند:

نخست، الگوی سه‌ضلعی طراحی شده و نظام نسقی کشف‌شده از قرآن، می‌تواند به‌عنوان مبنایی مستحکم و غیرقابل انکار برای نظریه‌پردازی سیاسی در اسلام و پاسخ‌گویی قاطع به جریان‌های تفکیک‌گرا (نظیر نظریه علی عبدالرازق) در مجامع علمی و گفتمان‌های معاصر به کار گرفته شود. این پژوهش با نقد ساختاری سه‌وجهی (نص، سیره و استمرار)، به‌وضوح نشان داد که نظریه تفکیک نه‌تنها با یک یا دو آیه، بلکه با کل ساختار منظومه‌ای قرآن در حوزه سیاست و حکومت در تعارضی آشکار و غیرقابل حل است و ادعای جدایی دین از سیاست، از منظر قرآنی، ادعایی بی‌پشتوانه و مردود است.

دوم، رویکرد بینامتنی روایی این مقاله، می‌تواند افق‌های جدیدی در گفت‌وگوهای تقریبی میان مذاهب اسلامی بگشاید و دیوارهای کاذب اختلاف را فرو ریزد. اثبات این نکته که اندیشه تداوم امامت، پشتوانه‌ای معتبر حتی در منابع مورد قبول اهل سنت دارد، می‌تواند به‌عنوان نقطه عزیمتی مشترک برای گفت‌وگوهای علمی و دینی در موضوع امامت و جانشینی قرار گیرد، از تک‌گویی‌های مذهبی بکاهد و زمینه‌ساز هم‌اندیشی‌های ثمربخش در سطح جهان اسلام گردد.

امامت اجتماعی و مرزهای نصب الهی

با تأکید بر کاربردپذیری مفهوم «امامت اجتماعی»، لازم است بر این حقیقت اصرار ورزیم که این مفهوم در چهارچوب اندیشه امامیه، هرگز به معنای هرگونه حاکمیت سیاسی یا نظام اجتماعی مبتنی بر انتخاب صرف مردمی یا قدرت‌طلبی نیست. امامت اجتماعی دارای سه رکن اساسی است که آن را از سایر اشکال حکومت به‌کلی متمایز می‌سازد و هرگونه انطباق آن بر نظام‌های غیرالهی را به‌شدت مردود می‌گرداند: نصب الهی (امام از سوی خداوند منصوب می‌شود)، عصمت (امام از خطا و گناه مصون است) و علم لدنی (امام از دانش الهی برخوردار است). قرآن کریم در آیه ابتلا (بقره: ۱۲۴) با صراحت تمام می‌فرماید: «لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ» (پیمان من به ستمگران نمی‌رسد) که نفی هرگونه مشروعیت برای حاکمان ستمگر و فاقد شرایط الهی است. بنابراین، هرگونه تلاش برای تطبیق این مفهوم بر حکومت‌هایی که فاقد این سه ویژگی هستند، از منظر قرآن و اندیشه امامیه نه تنها مردود، بلکه مصداقی از تحریف مفهومی به شمار می‌رود. همچنین این مفهوم با نظریه «ولایت فقیه» در عصر غیبت تفاوت ماهوی دارد و خلط آن دو، خطایی روش‌شناختی جدی است.

محدودیت‌های پژوهش و افق‌های آینده

همان‌گونه که هر پژوهش نوآورانه‌ای با محدودیت‌هایی روبه‌روست، این مقاله نیز از این قاعده مستثنا نیست. با این حال، این محدودیت‌ها را نه به‌عنوان نقاط ضعف، بلکه به‌عنوان افق‌های ناشناخته‌ای می‌نگریم که پژوهش‌های آتی می‌توانند آن را روشن سازند:

نخست، دامنه آیات بررسی‌شده به سه دسته اصلی (اولویت، ولایت، حکمیت) محدود گردید و از آیات دیگری که می‌تواند بر امامت اجتماعی دلالت داشته باشد (مانند آیات مرتبط با جهاد، بیت‌المال و نصب قضات) صرف‌نظر شده است. پژوهش‌های آتی می‌توانند با توسعه دامنه آیات، الگوی سه‌ضلعی را به الگویی چندضلعی و جامع‌تر ارتقا دهند و لایه‌های پنهان نظام سیاسی قرآن را بیش از پیش آشکار سازند.

دوم، در بخش تفسیر تطبیقی، تنها نمونه‌ای از مفسران فریقین (شش مفسر) بررسی شده و آراء مفسران معاصر و مکاتب کلامی اقلیت لحاظ نگردیده است. بررسی تطبیقی گسترده‌تر با رویکرد تاریخی-تفسیری می‌تواند تصویر دقیق‌تری از سیر تحول نظریه امامت اجتماعی در طول تاریخ تفسیر ارائه دهد و نشان دهد که این نظریه چگونه در تعامل با شرایط تاریخی-اجتماعی بالیده است.

سوم، در بخش روایات، بررسی سندی به اشاره به اختلافات موجود بسنده کرده و بررسی جامع و تفصیلی تمام طرق و راویان انجام نشده است. تحقیق مستقلی با رویکرد رجالی-تطبیقی جامع در زمینه روایات ولایت و جانشینی می‌تواند مکمل این پژوهش باشد و نتایج آن را با پشتوانه‌ای وسیع‌تر، مستحکم‌تر سازد. چهارم، ماهیت کیفی پژوهش، استنباط و استدلال منطقی را محور قرار داده و از روش‌های تجربی یا آماری بی‌نصیب مانده است. پژوهش‌های میان‌رشته‌ای با بهره‌گیری از روش‌های تحلیل محتوای کمی یا داده‌کاوی متون دینی، می‌تواند اعتبار یافته‌ها را در سطحی فراتر محک بزند و از زاویه‌ای دیگر به اثبات یا نقد این نظریه بپردازد.

جمع‌بندی نهایی

این پژوهش با قاطعیت تمام نشان داد که امامت اجتماعی پیامبر (ص) از قرآن قابل اثبات است، خاتمیت نبوت هرگز مانعی برای تداوم آن نیست، و رویکرد بینامتنی به روایات فریقین می‌تواند افق‌های جدیدی در گفت‌وگوهای تقریبی بگشاید. امید است که این چهارچوب تحلیلی منظومه‌وار، نقطه عزیمتی برای بازنگری در نظریه‌پردازی سیاسی-دینی و پل مستحکمی برای تقریب مذاهب اسلامی قرار گیرد. حقایق قرآنی، هرگز در انحصار یک تفسیر یا یک مذهب نمی‌ماند و راه‌های رسیدن به آن‌ها، به شرط التزام به روش و انصاف علمی، همواره گشوده است.

منابع

قرآن کریم.

- ألوسی، محمود بن عبدالله. (۱۴۱۵). روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ألبانی، محمد ناصرالدین. (۱۴۲۰). السلسلة الضعيفة. ریاض: دار المعرفة.
- ابن تیمیہ، تقی الدین احمد بن عبدالحلیم. (۱۴۲۰). السياسة الشرعية فی إصلاح الراعی و الرعية. ریاض: دار عالم الکتب.
- ابن حبان، محمد بن حبان البستی. (۱۴۲۱). صحيح ابن حبان (تحقیق شعيب الأرنؤوط). بیروت: مؤسسة الرسالة.
- ابن حجر عسقلانی، احمد بن علی. (۱۴۱۵). فتح الباری شرح صحيح البخاری. بیروت: دار المعرفة.
- ابن حنبل، احمد بن محمد الشیبانی. (۱۴۱۴). مسند أحمد (تحقیق شعيب الأرنؤوط). بیروت: مؤسسة الرسالة.
- ابن عساکر، علی بن حسن. (۱۴۱۵). تاریخ مدينة دمشق (تحقیق علی شیري). بیروت: دار الفكر.
- ابن کثیر، اسماعیل بن عمر. (۱۴۱۹). تفسیر القرآن العظیم. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴). لسان العرب. بیروت: دار صادر.
- ابن هشام، عبدالملک. (۱۴۱۵). السيرة النبوية (تحقیق مصطفى السقا و دیگران). بیروت: دار المعرفة.
- ابوداود، سلیمان بن الأشعث السجستانی. (۱۴۱۸). سنن أبی داود (تحقیق محمد محیی الدین عبدالحمید). بیروت: دار الفكر.
- بخاری، محمد بن اسماعیل. (۱۴۲۲). صحيح البخاری (تحقیق محمد زهير بن ناصر). بیروت: دار طوق النجاة.
- ترمذی، محمد بن عیسی. (۱۹۹۸). سنن الترمذی (تحقیق بشار عواد معروف). بیروت: دار الغرب الإسلامی.
- حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله. (۱۴۱۱). المستدرک علی الصحیحین (تحقیق مصطفى عبدالقادر عطا). بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ذهبی، شمس الدین محمد بن احمد. (۱۴۱۹). تلخیص المستدرک. بیروت: دار المعرفة.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر. (۱۴۲۰). مفاتیح الغیب (التفسیر الکبیر). بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- زمخشري، محمود بن عمر. (۱۴۰۷). الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل. بیروت: دار الکتب العربی.
- شهرستانی، محمد بن عبدالکریم. (۱۴۲۰). الملل و النحل. بیروت: دار المعرفة.
- صديق، محمد بن علی. (۱۴۱۳). من لا یحضره الفقیه (تحقیق علی اکبر غفاری). قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طباطبائی، سید محمدحسین. (۱۴۱۷). المیزان فی تفسیر القرآن. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۱۴). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. تهران: ناصر خسرو.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۴۱۲). جامع البیان فی تفسیر القرآن. بیروت: دار المعرفة.
- طوسی، محمد بن حسن. (۱۴۱۷). التبیان فی تفسیر القرآن (تحقیق احمد حبیب قصیر العاملی). بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- عثیمین، محمد صالح. (۱۴۱۳). القول المفید علی کتاب التوحید. عربستان سعودی: دار ابن الجوزی.
- قرطبی، محمد بن احمد. (۱۳۸۵). الجامع لأحكام القرآن. قاهره: دار الکتب المصریة.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۴۰۷). الکافی (تحقیق علی اکبر غفاری). تهران: دار الکتب الإسلامیة.
- ماوردی، علی بن محمد. (۱۴۱۴). الأحكام السلطانية و الولايات الدينية. قاهره: دار الحديث.
- متقی هندی، علی بن حسام الدین. (۱۴۰۱). کنز العمال. بیروت: مؤسسة الرسالة.
- مسلم بن حجاج. (۱۴۲۱). صحيح مسلم (تحقیق محمد فؤاد عبدالباقي). بیروت: دار إحياء التراث العربی.

مطهری، مرتضی. (۱۳۷۴). جامعه و تاریخ. تهران: صدرا.
 مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۴). تفسیر نمونه. تهران: دار الکتب الإسلامية.
 نسائی، احمد بن شعيب. (۱۴۰۵). السنن الكبرى. بيروت: دار الکتب العلمية.

References

The Holy Qur'ān.

- Ālūsī, Maḥmūd ibn 'Abd Allāh. (1415 AH [1994–1995 CE]). *Rūḥ al-Ma'ānī fī Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīm* (The Spirit of Meanings in the Exegesis of the Magnificent Qur'ān). Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiya. [In Arabic]
- al-Albānī, Muḥammad Nāṣir al-Dīn. (1420 AH [1999–2000 CE]). *Al-Silsila al-Ḍa'īfa* (The Weak Series). Riyadh: Dār al-Ma'rifa. [In Arabic]
- Ibn Taymīya, Taqī al-Dīn Aḥmad ibn 'Abd al-Ḥalīm. (1420 AH [1999–2000 CE]). *Al-Siyāsa al-Shar'iya fī Iṣlāḥ al-Rā'ī wa-l-Ra'īya* (Governance According to Islamic Law in Reforming the Ruler and the Ruled). Riyadh: Dār 'Ālam al-Kutub. [In Arabic]
- Ibn Ḥibbān, Muḥammad ibn Ḥibbān al-Bustī. (1421 AH [2000–2001 CE]). *Ṣaḥīḥ Ibn Ḥibbān* (The Authentic Collection of Ibn Ḥibbān), edited by Shu'ayb al-Arna'ūt. Beirut: Mu'assasat al-Risāla. [In Arabic]
- al-'Asqalānī, Ibn Hajar (Aḥmad ibn 'Alī). (1415 AH [1994–1995 CE]). *Faṭḥ al-Bārī bi-Sharḥ Ṣaḥīḥ al-Bukhārī* (The Victory of the Creator: Commentary on the Authentic Collection of al-Bukhārī). Beirut: Dār al-Ma'rifa. [In Arabic]
- Ibn 'Asākir, 'Alī ibn al-Ḥasan. (1415 AH [1994–1995 CE]). *Tārīkh Madīnat Dimashq* (History of the City of Damascus), edited by 'Alī Shīrī. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Ibn Kathīr, Ismā'īl ibn 'Umar. (1419 AH [1998–1999 CE]). *Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīm* (Exegesis of the Magnificent Qur'ān). Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiya. [In Arabic]
- Ibn Manẓūr, Muḥammad ibn Mukarram. (1414 AH [1993–1994 CE]). *Lisān al-'Arab* (The Tongue of the Arabs). Beirut: Dār Ṣādir. [In Arabic]
- Ibn Hishām, 'Abd al-Malik. (1415 AH [1994–1995 CE]). *Al-Sīra al-Nabawīya* (The Prophetic Biography), edited by Muṣṭafā al-Saqqā et al. Beirut: Dār al-Ma'rifa. [In Arabic]
- Abū Dāwūd, Sulaymān ibn al-Ash'ath al-Sijistānī. (1418 AH [1997–1998 CE]). *Sunan Abī Dāwūd* (The Traditions of Abū Dāwūd), edited by Muḥammad Muḥyī al-Dīn 'Abd al-Ḥamīd. Beirut: Dār al-Fikr. [In Arabic]
- Aḥmad ibn Ḥanbal, Aḥmad ibn Muḥammad al-Shaybānī. (1414 AH [1993–1994 CE]). *Musnad Aḥmad* (The Musnad of Aḥmad), edited by Shu'ayb al-Arna'ūt. Beirut: Mu'assasat al-Risāla. [In Arabic]
- al-Bukhārī, Muḥammad ibn Ismā'īl. (1422 AH [2001–2002 CE]). *Ṣaḥīḥ al-Bukhārī* (The Authentic Collection of al-Bukhārī), edited by Muḥammad Zuhayr ibn Nāṣir. Beirut: Dār Ṭawq al-Najāt. [In Arabic]
- al-Tirmidhī, Muḥammad ibn 'Īsā. (1998 CE). *Sunan al-Tirmidhī* (The Traditions of al-Tirmidhī), edited by Bashshār 'Awwād Ma'rūf. Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī. [In Arabic]

- al-Hākim al-Naysābūrī, Muḥammad ibn ‘Abd Allāh. (1411 AH [1990–1991 CE]). *Al-Mustadrak ‘alā al-Ṣaḥīḥayn* (The Supplement to the Two Authentic Collections), edited by Muṣṭafā ‘Abd al-Qādir ‘Aṭā. Beirut: Dār al-Kutub al-‘Ilmīya. [In Arabic]
- al-Dhahabī, Shams al-Dīn Muḥammad ibn Aḥmad. (1419 AH [1998–1999 CE]). *Talkhīṣ al-Mustadrak* (Summary of the Mustadrak). Beirut: Dār al-Ma‘rifā. [In Arabic]
- al-Rāzī, Fakhr al-Dīn Muḥammad ibn ‘Umar. (1420 AH [1999–2000 CE]). *Maḥfūẓ al-Ghayb (al-Tafsīr al-Kabīr)* (The Keys to the Unseen / The Great Exegesis). Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- al-Zamakhsharī, Maḥmūd ibn ‘Umar. (1407 AH [1986–1987 CE]). *Al-Kashshāf ‘an Ḥaqā’iq Ghawāmiḍ al-Tanzīl* (The Revealer of the Realities of the Obscurities of Revelation). Beirut: Dār al-Kitāb al-‘Arabī. [In Arabic]
- al-Shahrastānī, Muḥammad ibn ‘Abd al-Karīm. (1420 AH [1999–2000 CE]). *Al-Milal wa-l-Niḥal* (The Sects and Creeds). Beirut: Dār al-Ma‘rifā. [In Arabic]
- al-Ṣadūq, Muḥammad ibn ‘Alī (Ibn Bābawayh al-Qummī). (1413 AH [1992–1993 CE]). *Man lā Yaḥḍuruḥu al-Faqīh* (For Him Who Is Not in the Presence of the Jurist), edited by ‘Alī Akbar Ghaffārī. Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī. [In Arabic]
- Ṭabāṭabā’ī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn. (1417 AH [1996–1997 CE]). *Al-Mīzān fī Tafsīr al-Qur’ān* (The Balance in Qur’ānic Exegesis). Qom: Daftar-i Intishārāt-i Islāmī. [In Arabic]
- al-Ṭabrisī, Faḍl ibn al-Ḥasan. (1414 AH [1993–1994 CE]). *Majma‘ al-Bayān fī Tafsīr al-Qur’ān* (The Gathering of Elucidation in Qur’ānic Exegesis). Tehran: Nāṣir Khusraw. [In Arabic]
- al-Ṭabarī, Muḥammad ibn Jarīr. (1412 AH [1991–1992 CE]). *Jāmi‘ al-Bayān fī Tafsīr al-Qur’ān* (The Comprehensive Elucidation in Qur’ānic Exegesis). Beirut: Dār al-Ma‘rifā. [In Arabic]
- al-Ṭūsī, Muḥammad ibn al-Ḥasan. (1417 AH [1996–1997 CE]). *Al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur’ān* (The Elucidation in Qur’ānic Exegesis), edited by Aḥmad Ḥabīb Qaṣīr al-‘Āmilī. Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī. [In Arabic]
- al-‘Uthaymīn, Muḥammad Ṣāliḥ. (1413 AH [1992–1993 CE]). *Al-Qawl al-Mufīd ‘alā Kitāb al-Tawḥīd* (The Beneficial Discourse on the Book of Monotheism). Saudi Arabia: Dār Ibn al-Jawzī. [In Arabic]
- al-Qurṭubī, Muḥammad ibn Aḥmad. (1385 AH [1965–1966 CE]). *Al-Jāmi‘ li-Aḥkām al-Qur’ān* (The Compendium of Legal Rulings of the Qur’ān). Cairo: Dār al-Kutub al-Miṣrīya. [In Arabic]
- al-Kulaynī, Muḥammad ibn Ya‘qūb. (1407 AH [1986–1987 CE]). *Al-Kāfī* (The Sufficient), edited by ‘Alī Akbar Ghaffārī. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīya. [In Arabic]
- al-Māwardī, ‘Alī ibn Muḥammad. (1414 AH [1993–1994 CE]). *Al-Aḥkām al-Sulṭānīya wa-l-Wilāyāt al-Dīnīya* (The Ordinances of Government and Religious Governance). Cairo: Dār al-Ḥadīth. [In Arabic]
- al-Muttaqī al-Hindī, ‘Alī ibn Ḥusām al-Dīn. (1401 AH [1981 CE]). *Kanz al-Ummāl* (The Treasure of the Doers of Good). Beirut: Mu’assasat al-Risāla. [In Arabic]

- Muslim ibn al-Ḥajjāj. (1421 AH [2000–2001 CE]). *Ṣaḥīḥ Muslim* (The Authentic Collection of Muslim), edited by Muḥammad Fu'ād 'Abd al-Bāqī. Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī. [In Arabic]
- Muṭahharī, Murtaḍā. (1374 SH [1995 CE]). *Jāmi'ā wa Tārīkh* (Society and History). Tehran: Ṣadrā. [In Persian]
- Makārim Shīrāzī, Nāṣir. (1374 SH [1995 CE]). *Tafsīr-i Nimūna* (The Exemplary Exegesis). Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmīya. [In Persian]
- al-Nasā'ī, Aḥmad ibn Shu'ayb. (1405 AH [1985 CE]). *Al-Sunan al-Kubrā* (The Major Traditions). Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmīya. [In Arabic]